

Iontově Výměnná Chromatografie (Ion exchange chromatography, IEC)

Měníče iontů (ionexy, z angl. ion exchanger)

- ve vodě nerozpustné látky
- ve styku s vodnou fází uvolňují elektrostatickou disociací ionty, které mohou být nahrazeny ionty z roztoku s větší afinitou k měniči

Proces iontové výměny

- zvratný děj
- průběh závisí na afinitě iontů k měniči a na koncentraci iontů

Princip IEC

- kolonu naplníme ionexem s vázanými ionty A
- nadávkujeme směs iontů B a C s větší afinitou k ionexu než ionty A
- v ionexu dojde k výměně iontů A za ionty B a C = zadržení iontů B a C
- ionty B a C vytěsníme z ionexu roztokem iontů A o vysoké koncentraci, který kontinuálně přivádíme na začátek kolony
- ionty B a C se pohybují různými rychlostmi kolonou a dochází k jejich dělení

KLASIFIKACE IONEXŮ

a) podle chemického složení a původu

- anorganické, organické
- přírodní a syntetické

b) podle skupenství a tvaru

Pevné ionexy

- nerozpustné látky anorganické nebo organické povahy, které při styku s vodou bobtnají a vytvářejí pružný gel
- různé tvary (nepravidelné částice mletého materiálu, pravidelné kuličky o velikosti 1-100 μm , ionexové membrány, trubičky, kapiláry, vlákna či tkaniny)

Kapalné ionexy

- nízkomolekulární látky obsahující iontové funkční skupiny a nepolární části, které umožňují rozpustnost v organických rozpouštědlech
- pracujeme s nimi jako při extrakci kapalinou

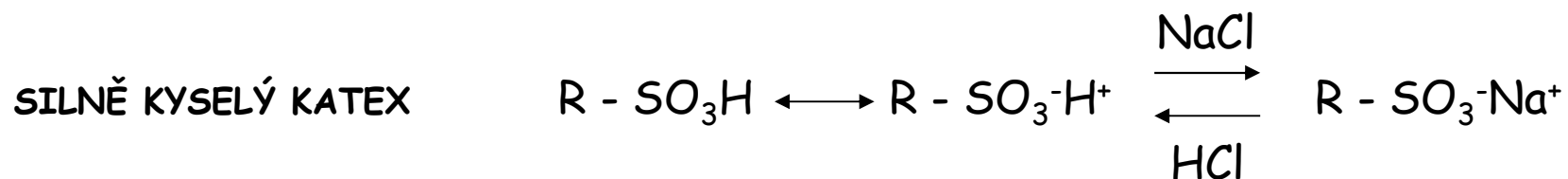
Pelikulární ionexy

- tenká vrstva ionexu je nanášena na povrchu inertní částice

c) podle ionogenních skupin

Katexy (cation exchanger)

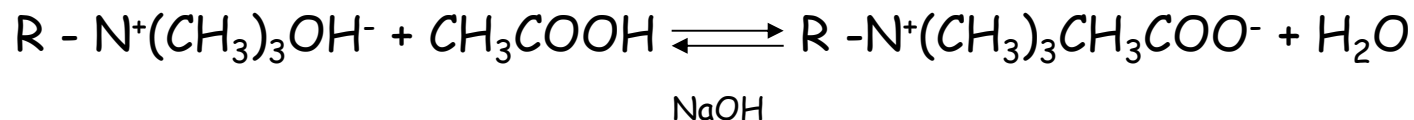
- nerozpustné polymerní polyvalentní kyseliny, uvolňující a vyměňující kationty
- **silně kyselé**: obsahují sulfoskupinu $-\text{SO}_3^-$, $-(\text{CH}_2)_n\text{SO}_3^-$ (SB, SP)
- **slabě kyselé**: obsahují karboxy(methyl) skupinu $-\text{COO}^-$ a $-\text{CH}_2\text{COO}^-$

Anexy (anion exchanger)

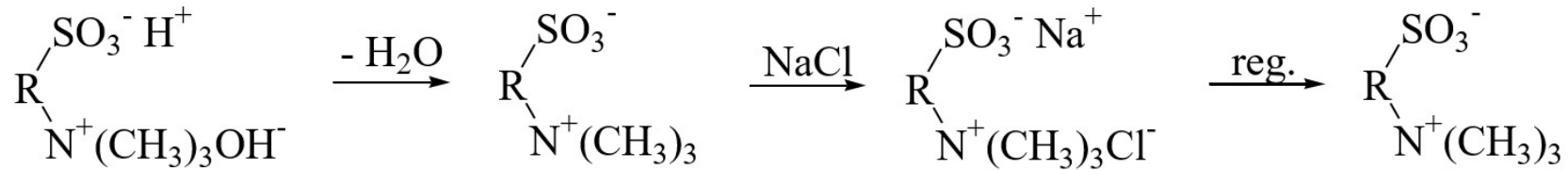
- nerozpustné polymerní polyvalentní báze, uvolňující a vyměňující anionty
- **silně bazické**: obsahují kvartérní aminy $-\text{CH}_2\text{N}^+(\text{CH}_3)_3$; $-\text{C}_6\text{H}_4\text{N}^+(\text{CH}_3)_3$
- **slabě bazické**: obsahují aminoskupinu $-\text{N}^+\text{H}(\text{C}_2\text{H}_5)_2$ DEA; $-(\text{CH}_2)_2-\text{N}^+\text{H}(\text{C}_2\text{H}_5)_2$ DEAE, $-\text{O}-(\text{CH}_2)_2\text{N}^+\text{H}(\text{CH}_3)_2$ DMAEtoH

SILNĚ BAZICKÝ ANEX

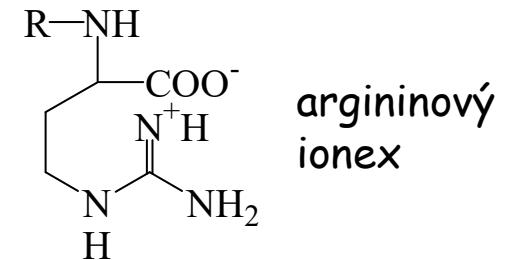
Amfoterní ionexy

- obsahují katexové i anexové funkční skupiny; vytvářejí vnitřní soli, regenerace promýváním vodou

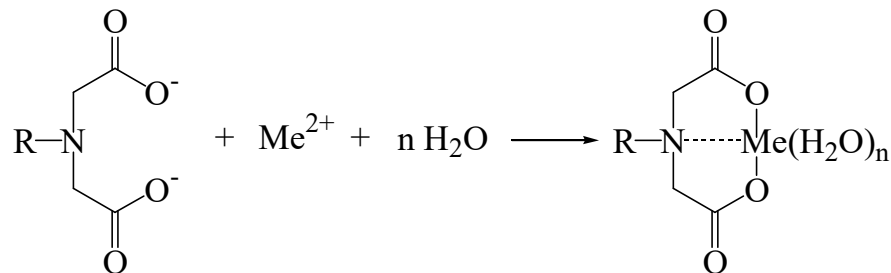
Dipolární ionexy

- podskupina amfoterních ionexů
- na polydextranové nebo agarosové matrici navázány aminokyseliny, které ve vodném prostředí vytvářejí intramolekulární dipóly

Chelatovorné (chelatační) ionexy

- vytváří komplexní vazby s kovy (Me^{2+}), především těžkými kovy a kovy alkalických zemin

Základní typy iontoměničů

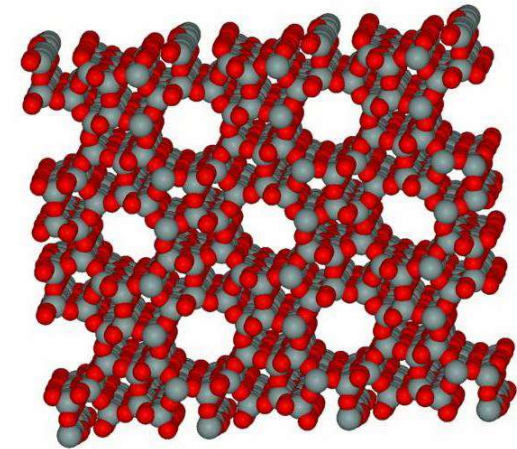
- anorganické ionexy (hlinitokřemičitany, silikagel)
- ionexové pryskyřice (polyakryláty, styrenové kopolymery)
- ionexové deriváty celulosy
- ionexové deriváty dextransu a agarosy

ANORGANICKÉ IONEXY

- nevýhody: nízká kapacita pro vzorek a omezená mechanická odolnost
- výhody: stálost vůči radiaci a vysokým teplotám

Hlinitokřemičitany

- dnes syntetické materiály s přesně definovaným složením a strukturou
- základem tetraedry SiO_4 a AlO_4
- hlinitokřemičitany alkalických kovů-**zeolity** váží vyměňované kationty ve svých pórech
- nahrazovány ionexy na bázi syntetických pryskyřic

Silikagel

- porézní forma SiO_2 , slabě kyselý měnič kationtů

Dihydrogenfosforečnan zirkoničitý

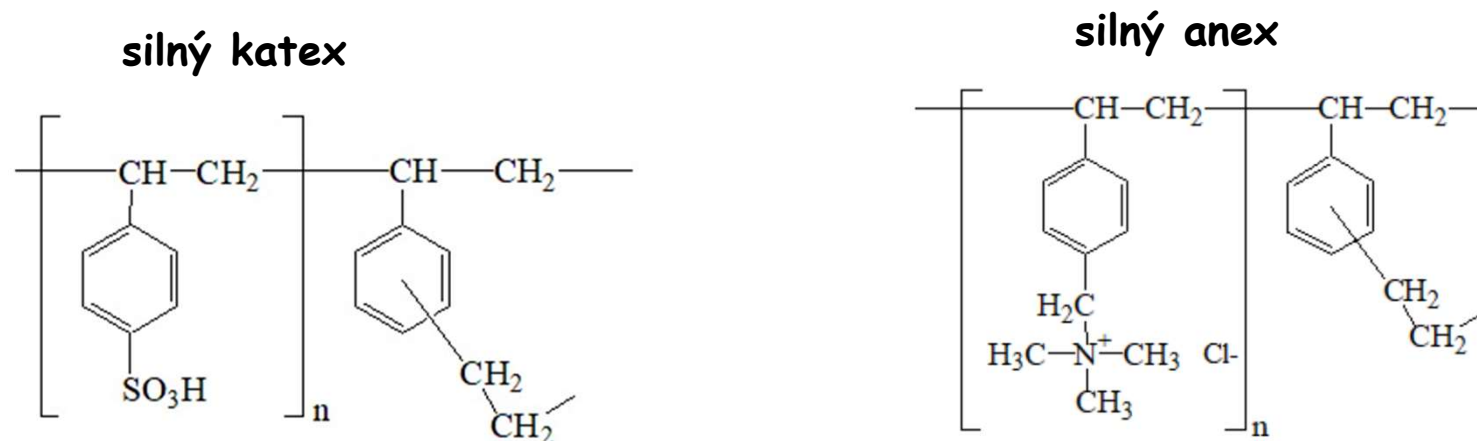
- moderní anorganický katex (silný)
- struktura a vlastnosti silně závisí na podmínkách přípravy

IONEXOVÉ PRYSKYŘICE

- dříve na bázi fenolformaldehydu
- dnes pryskyřice na bázi derivátů **polystyrenu a polyakrylátu**
- lze je snadno připravit v požadovaném tvaru, velikosti, porositě a chemickém složení a s různými funkčními skupinami
- použitelné v širokém rozsahu pH a do 100 °C

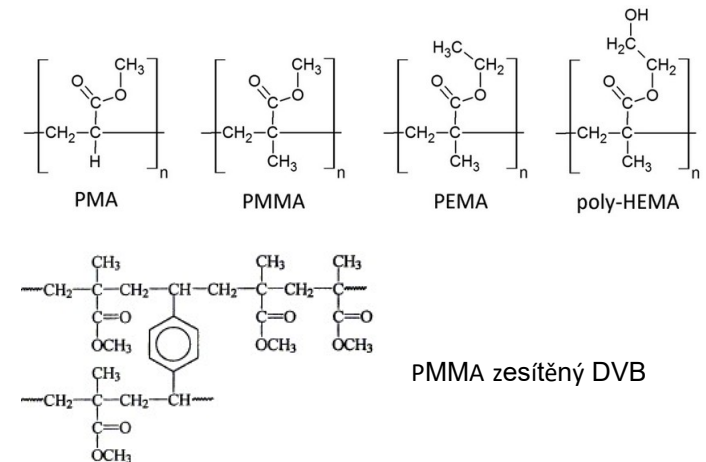
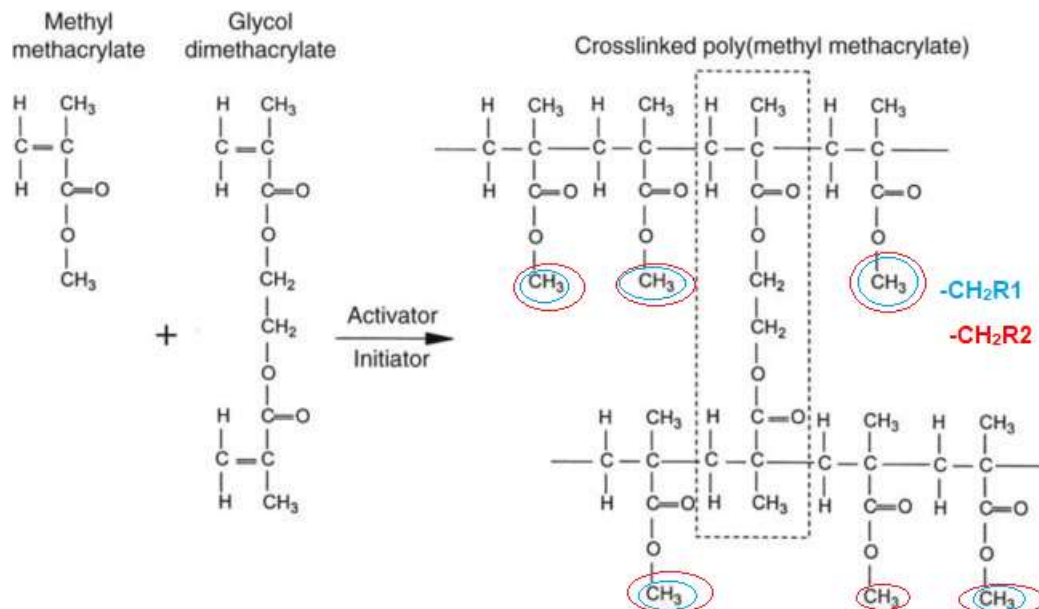
Styrenové ionexy

- (poly)styren zesítěný divinylbenzenem
- s rostoucím stupněm zesíťení roste tvrdost a mechanická pevnost ionexu, klesá jeho bobtnavost
- lze navázat na uhlíkový skelet různé funkční skupiny

Akrylátové ionexy

- estery kyseliny methakrylové zesítěné divinylbenzenem nebo ethylendimethakrylátem
- pryskyřice na bázi hydroxyalkylmethakrylátů mají vynikající chemickou stabilitu, používají se k HPLC separaci biopolymerů, aniž by docházelo k denaturaci biopolymerů
- HEMA gely - hydroxyethylmethakryláty, český vynález (měkké kontaktní čočky, prof. Wichterle), separace biopolymerů, hydrofilní materiály, hodně bobtnají

Akrylátový slabě kyselý katex
R1 = $-\text{COO}^- \text{Na}^+$

Akrylátový slabě bazický anex
R2 = $-\text{CH}_2\text{N}^+\text{H}(\text{CH}_3)_2 \text{Cl}^-$

IONEXOVÉ CELULOSY

Celulosa: *lineární* polysacharid, glukosové jednotky spojené glykosidickou vazbou β -1,4

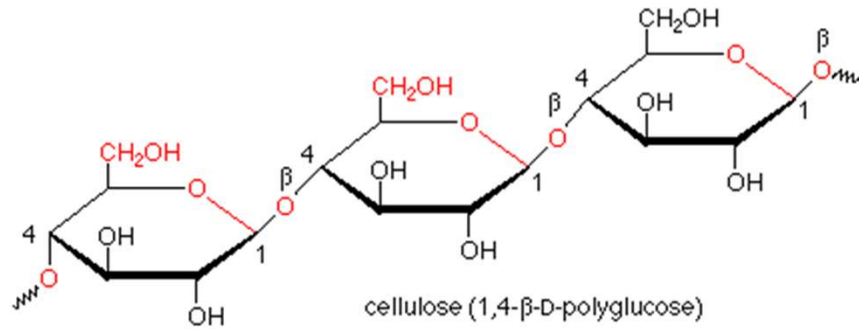
- mají strukturu s velkými póry přístupnými i pro biopolymery o M_r řádově 10^5
- vysoce hydrofilní struktura, silně bobtnají
- používají se slabě kyselá katexy (-COONa) a slabě bazické anexy (-CH₂CH₂-diethylamin)

DERIVÁTY DEXTRANU A AGAROSY

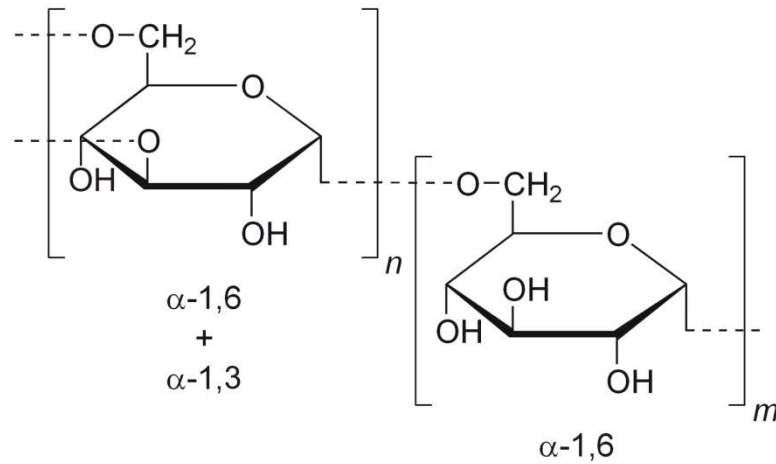
Dextran: *větvený* polysacharid složený z glukosových jednotek, glykosidická vazba α -1,6; větvení α -1,2/1,3/1,4

Agarosa: tvořena zbytky D-galaktosy a 3,6-anhydro-L-galaktosy, je neutrální a *lineární*, obsahuje glykosidickou vazbu α -1,3 a β -1,4

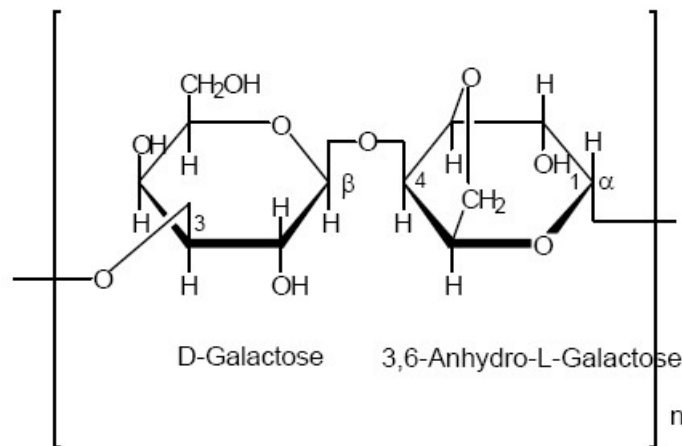
- strukturou se podobají pryskyřičným ionexům
- velké póry a značně hydrofilní struktura umožňují práci s biopolymery
- jejich porozita vzniká bobtnáním
- vznikly úpravou gelů vyvinutých pro vylučovací chromatografii

Celulosa

Dextran

Agarosa

PARAMETRY IONEXŮ

1. Kapacita

- vyjadřujeme v mmol g^{-1}
- **celková kapacita** ionexu: látkové množství funkčních skupin ionexu, přepočítané na jednomocné ionty (maximální možné množství iontů, které mohou být ionexem vyměněny)
- **průniková (užitková) kapacita** ionexu: látkové množství iontů (vyjadřujeme jako jednomocné ionty), které ionex zachytí do jejich průchodu

2. Porozita

- **porozita ionexu ovlivňuje jeho kapacitu**
- ionexy gelové (mikroporézní): porozita vzniká bobtnáním
- ionexy makroporézní: porézní již v suchém stavu, velký průměr pórů

3. Bobtnavost

- vyjadřuje míru bobtnání
- představuje nárůst objemu ionexu po namočení ve vodě, udává se v %

PARAMETRY IONEXŮ

4. Procento zesíťování

- udáváme jako procentuální podíl divinylbenzenu
- určuje odolnost a mechanickou pevnost ionexu, ovlivňuje bobtnavost a porozitu

5. Zrnění

- udává podíl zrn určité velikosti
- pro chromatografické účely je nutná jednotná zrnitost materiálu

6. Stabilita ionexu

- odolnost vůči oxidačním činidlům
- mechanická a teplotní odolnost (anex II degraduje při 50-80 °C)
- chemická odolnost - doporučený pracovní rozsah pH

7. Selektivita ionexu

- ionex pro záchyt všech iontů
- selektivní ionex pro určitý iont, např. odstraňování dusičnanů

PRÁCE S IONEXY

1. Výběr správného ionexu

- **podle účelu:** pro chromatografii (chromatographic grade CG, analytical grade AG), pro obecné analytické využití (commercial grade), pro práci s radioaktivními ionty (reactor grade RG)
- **podle povahy dělených látek:**
  - a) anorganické látky: ionexové pryskyřice nebo anorganické ionexy
  - b) nízkomolekulární ionogenní organické látky: ionexové pryskyřice
  - c) biopolymery: ionexové celulosy a agarosy
  - d) HPLC biopolymerů: ionexové deriváty porézních skel a ionexové pryskyřice na bázi hydroxyalkylmethakrylátu (Spherony, HEMA)
  - e) **bazické látky:** na katexech (přednostně silně kyselých) ve formě kationtů
  - f) **kyselé látky:** na anexech (přednostně silně bazických) ve formě aniontů
- **podle stupně zesítení:**
  - **s rostoucí velikostí dělených látek používáme ionexy s klesajícím stupněm zesítení**
  - stupeň zesítení ovlivňuje bobtnání a tím i porozitu, póry musí umožnit dobré pronikání analytů do ionexu (malé póry brání přístupu k vnitřním funkčním skupinám, velké póry snižují účinnost dělení)

2. Bobtnání ionexu

- před použitím ionex zbavíme nečistot a necháme nabobtnat (voda, pufr)
- rychlost bobtnání závisí na stupni zesítnění a na velikosti protiiontu funkční skupiny (lze urychlit zahřátím)
- nabobtnalý ionex naplníme do kolony
- ionexy někdy dodávány v nabobtnalém stavu, komerční naplněné kolony

3. Pracovní cykly ionexu

- převedení ionexu z formy jednoho protiiontu do formy druhého protiiontu, např. katex z H^+ do Na^+ cyklu, anex z OH^- do Cl^- cyklu

4. Regenerace a skladování ionexu

- použité (nabobtnalé) ionexy neskladujeme v kolonách příliš dlouho
- před uložením ionex regenerujeme, tzn. převedeme do Na^+ nebo Cl^- cyklu promýváním 2 mol dm^{-3} roztokem $NaCl$, odsajeme na fritě a dosušíme na vzduchu (nepoužívat zvýšenou teplotu, porušuje strukturu zrn!)
- **Celulosové a agarosové ionexy**
- lze krátce skladovat ve vlhkém stavu s přídavkem konzervačního činidla
- pro delší skladování promyjeme ionex roztoky alkoholu s klesajícím obsahem vody a zbytky alkoholu odstraníme sušením na vzduchu

VÝMĚNA IONTŮ

- nabobtnalý ionex je v rovnováze s prostředím
- přidáním elektrolytu dojde k rozdělení nových (B) i původních (A) iontů mezi obě fáze

- rovnováha je popsána **termodynamickou rovnovážnou konstantou**

$$K_D = \frac{[\text{B}_{\text{ionex}}][\text{A}_{\text{roztok}}]}{[\text{A}_{\text{ionex}}][\text{B}_{\text{roztok}}]} \cdot \frac{\gamma_{\text{Bionex}} \gamma_{\text{Aroztok}}}{\gamma_{\text{Aionex}} \gamma_{\text{Broztok}}}$$

- **koncentrační rovnovážná konstanta** závisí na iontové síle elektrolytu a stupni výměny iontů

Iontová výměna je složitý proces a zahrnuje následující kroky:

- difúze iontu B z roztoku k povrchu ionexové částice
- difúze iontu B ionexovou částicí k funkční skupině
- **vlastní iontově výměnná reakce**
- difúze vyměněného iontu A ionexovou částicí k povrchu
- difúze iontu A od povrchu ionexové částice do roztoku

Výměna iontů

Selektivita ionexu (schopnost ionexů vázat určitý druh iontů a síla této vazby) závisí na:

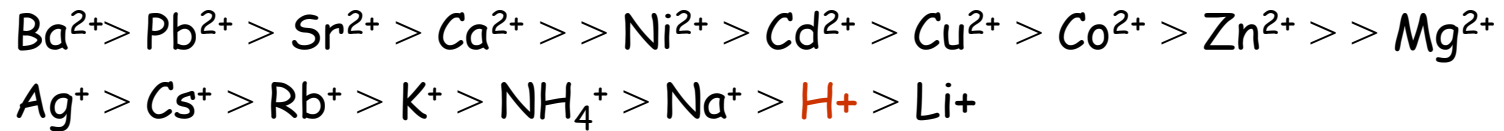
- velikosti pórů ionexu
- charakteru protiiontu funkční skupiny ionexu
- náboji iontu (s rostoucím nábojem roste afinita)
- poloměru iontu v jeho hydratovaném stavu (s klesajícím poloměrem roste afinita)
- polarizovatelnosti iontu (s polarizovatelností roste afinita)
- schopnosti tvořit komplexy (asociáty) s ionty na ionexu (afinita roste) nebo s ionty v roztoku (afinita klesá)
- selektivita závisí na typu ionexu a experimentálních podmínkách (pH a iontové síle pracovního roztoku)
- **selektivní řady** pro daný typ ionexu
  - kationty nebo anionty jsou seřazeny podle afinity k ionexu
  - jsou to empirická pravidla při práci s ionexy
  - základem je tzv. Hofmeisterova řada iontů

1. výměna anorganických iontů

- lépe se vyměňují málo objemné ionty (v hydratovaném stavu) a ionty s vyšším mocenstvím
- selektivní řady, liší se podle síly ionexu
  - zde podle klesající afinity iontů - ochoty se vyměňovat

silný katex SO_3H :

slabý katex COOH : $\text{H}^+ > \text{Cu}^{2+} > \text{Co}^{2+} > \text{Ni}^{2+} > > \text{Ca}^{2+} > \text{Mg}^{2+}$

silný anex: $\text{SO}_4^{2-} > \text{I}^- > \text{NO}_3^- > \text{Br}^- > \text{NO}_2^- > \text{Cl}^- > \text{OH}^- > \text{HCO}_3^- > \text{F}^-$

2. výměna organických iontů

- při výměně na ionexových pryskyřicích se uplatňují i disperzní síly mezi neionizovanými zbytky molekul a organickou maticí ionexu, tzn. uplatňuje se i fyzikální adsorpce

3. výměna amfoterních iontů

- aminokyseliny, peptidy a jiné amfoterní látky se ve vodných roztocích vyskytují ve formě **obojetných iontů**, tzv. **zwitteriontů**, jejichž náboj závisí na pH okolního prostředí

Izoelektrický bod amfoterního iontu je hodnota pH, při které má iont stejný počet kladných a záporných nábojů a je rovna aritmetickému průměru pK kyselé a bazické funkční skupiny $pI = (pK_a + pK_b)/2$

- vazba amfoterního iontu na katex v kyselém prostředí je určena hodnotou pK_a , na anex v bazickém prostředí hodnotou pK_b .

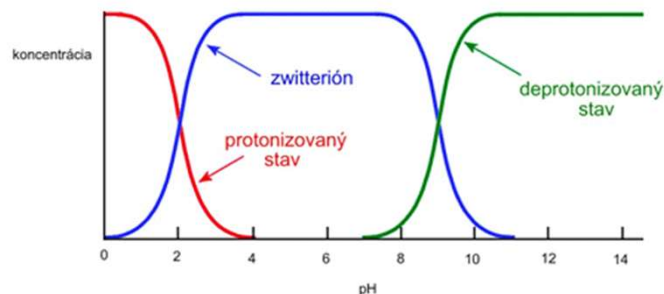

aminokyselina ($NH_2, COOH$)

$pH < pK_a \rightarrow NH_3^+, COOH$

$pI \rightarrow NH_3^+, COO^-$

$pH > pK_b \rightarrow NH_2, COO^-$

4. výměna bílkovin

- odlišné chování bílkovin v IEC ve srovnání s aminokyselinami a peptidy
- účinná sorpce bílkovin probíhá při pH o jednotku nižším (jako kationt) nebo o jednotku vyšším (jako aniont) než pI , při $pH=pI$ se bílkoviny nezachytávají na iontoměniči
- k dělení bílkovin používáme gradientovou eluci pH nebo gradientovou eluci iontové síly

INSTRUMENTACE IEC

1. Kolony

- skleněné (sloupcové kolony plněné v laboratoři)
- nerezové (komerční HPLC kolony, není kontrola naplnění)
- důležité parametry: délka, průměr, kvalita naplnění, kapacita, maximální zatížení kolony vzorkem

sloupcové kolony s pryskyřičnou náplní: poměr průměr/délka 1:5 až 1:10

HPLC kolony s pryskyřičnou náplní: poměr průměr/délka 1:20 až 1:50

- kapacita kolony: využíváme jen část kapacity kolony
  - 1 % při analytické chromatografii
  - 5-10 % při eluční preparativní chromatografii
  - 10-20 % při chromatografii bílkovin na celulosách a polydextranech
  - 25 % při vytěšňovací chromatografii

2. Plnění kolon

- rovnoměrné naplnění ionexu bez přítomnosti vzduchových bublin, dokonalý kontakt ionexu s elučním rozpouštědlem
- pro analytickou chromatografii využíváme komerční kolony

INSTRUMENTACE

3. Nanášení vzorku

- při úplné sorpci vzorku můžeme dávkovat zředěné a objemné vzorky, jinak nanášíme koncentrované vzorky v co nejužší zóně
- dávkování ruční ve sloupcové chromatografii
- dávkovací ventily se smyčkami v HPLC

4. Eluce

- průtoková rychlost elučního činidla je ovlivňována jeho viskozitou (vliv teploty) a zrnitostí ionexu
- eluční činidlo protéká gravitací x čerpadlo v HPLC
- **mobilní fáze**: vodné roztoky pufků; možný přídavek malého množství organického rozpouštědla mísitelného s vodou
  - vliv náboje a velikosti iontů pufku, vliv koncentrace pufku (protiiontu), vliv pH, teploty a iontové síly (koncentrace pufku, případně další soli)
- **izokratická eluce**: používáme eluční činidlo o stále stejném složení
- **gradientová eluce**: eluční síla (koncentrace, pH, iontová síla) činidla se mění během analýzy

5. Jímání frakcí a detekce

- při diskontinuálním vyhodnocování eluátu jímáme frakce nejčastěji automatickým jímačem frakcí (frakce dostatečně malé!)
- najímané frakce vyhodnocujeme vhodnou analytickou metodou
- při kontinuálním vyhodnocování, tj. při analytické IEC, používáme detektory obdobné jako u HPLC (UV, refraktometrické, vodivostní a elektrochemické)

POUŽITÍ IONEXŮ

- zachycení a nakoncentrování iontů
- oddělení kationtů, které mohou interferovat se stanovením aniontů a naopak
- separace a stanovení (kvantifikace) iontů na koloně s ionexem
- nepřímé stanovení iontů ($\text{Na}^+ \rightarrow \text{H}^+$)
- odstraňování iontů z vody (příprava deionizované vody)

- změkčování vody (např. kotle elektráren)
- demineralizace vody
- příprava ultračisté vody (např. pro elektrotechnický průmysl)
- odstraňování dusičnanů z pitné vody
- odstraňování těžkých kovů z pitných a odpadních vod

IEC SEPARACE ANIONTŮ

kolona: 250/4 Nucleosil Anion II

eluent: 2mmol dm⁻³ hydrogenftalát draselný, pH 5,7

průtok eluentu 2 ml min⁻¹

detekce: UV spektrofometrická při 280 nm

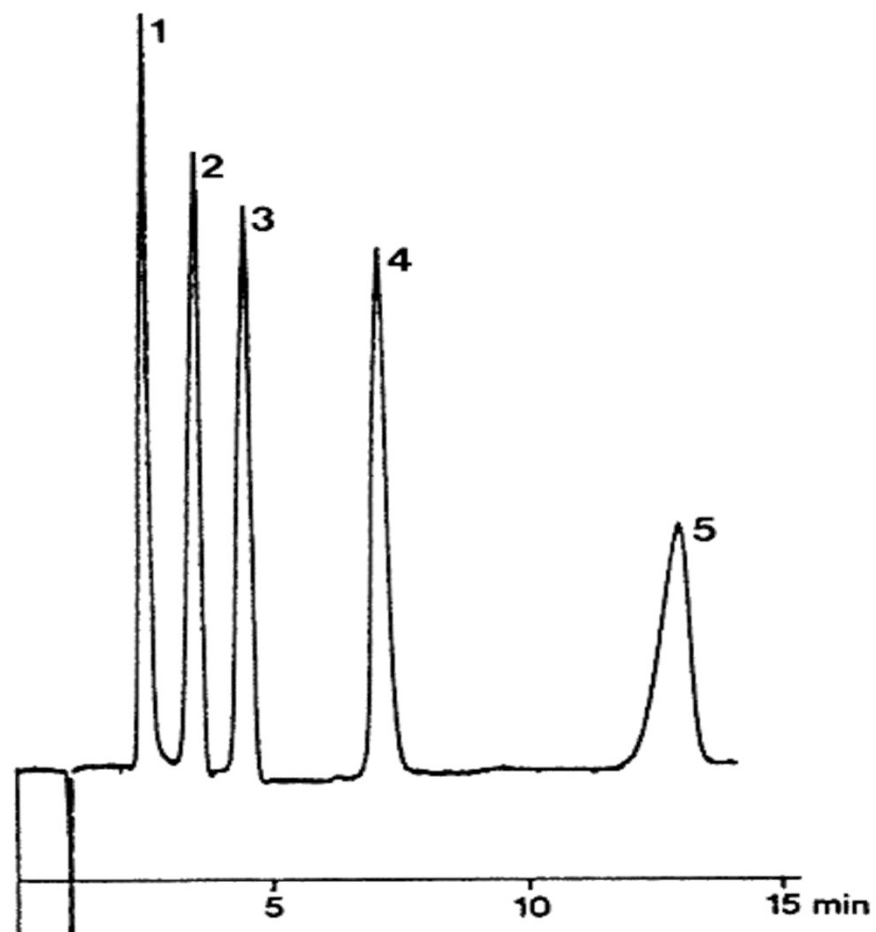
identifikace píků: 1. H₂PO₄⁻

2. Cl⁻

3. NO₂⁻

4. NO₃⁻

5. SO₄²⁻

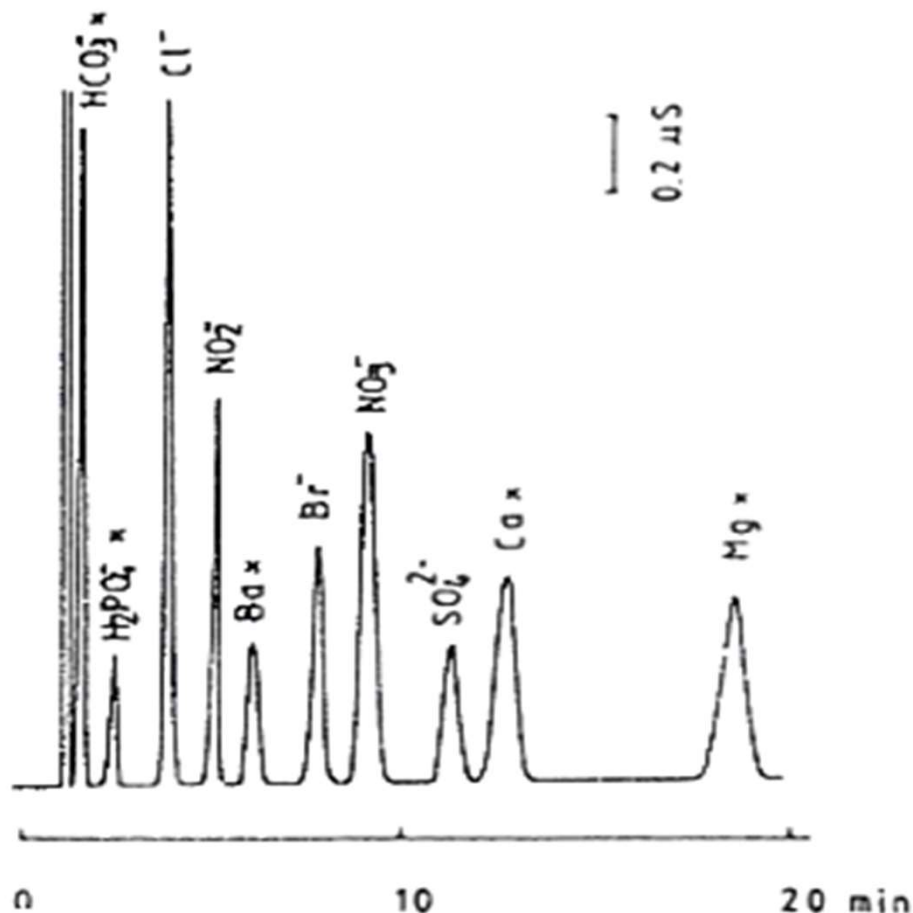
IEC KATIONTŮ A ANIONTŮ ZA PŘÍTOMNOSTI KOMPLEXONU

kolona: Nucleosil 100-10SB (anex) 250 x 4 mm ID

eluent: 1mmol dm⁻³ DCTA (kyselina diamincyklohexantetraoctová), pH 7
průtok eluentu 2 ml min⁻¹

detekce: vodivostní

chelát kationtů s
komplexonem

IEC PROTEINOVÝCH STANDARDŮ

stacionární fáze: Nucleogel SCX 1000-8 (50 x 4,6 mm)

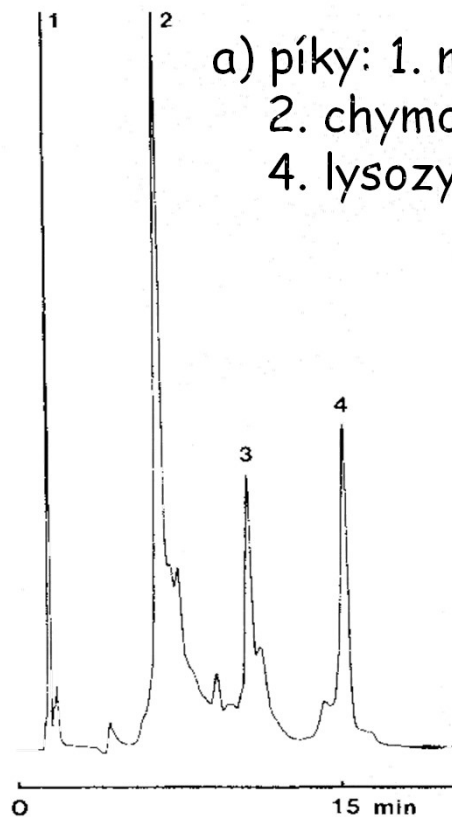
eluent :

a) MF A: $0,02 \text{ mol dm}^{-3} \text{ KH}_2\text{PO}_4$ pH 6,0; MF B: A + $0,5 \text{ mol dm}^{-3} \text{ NaCl}$ pH 6,0

b) MF A: $0,01 \text{ mol dm}^{-3} \text{ Tris HCl}$ pH 8,0; MF B: A + $0,35 \text{ mol dm}^{-3} \text{ NaCl}$ pH 8,0

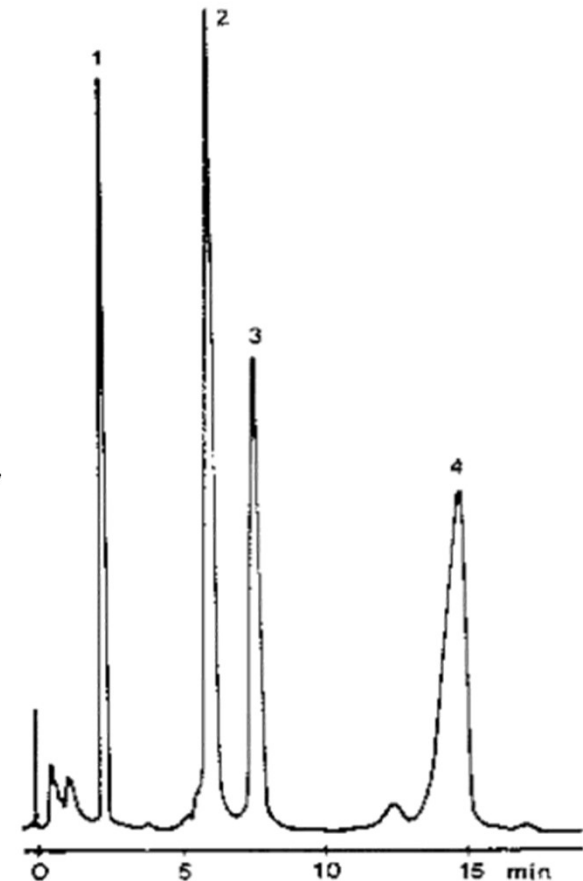
lineární gradient 0 - 100% B za 20 min; průtok eluentu: 1 ml min^{-1}

detekce: UV spektrofotometrická @ 280 nm

a) píky: 1. myoglobin,
2. chymotrypsinogen A, 3. cytochrom c,
4. lysozym

b) píky: 1. myoglobin,
2. conalbumin, 3. ovalbumin,
4. sojový trypsininhibitor

IEC ŠTĚPŮ NUKLEOVÝCH KYSELIN

kolona: 50/4,6 Nucleogel SAX 1000-8

eluent:

eluent A: $0,02 \text{ mol dm}^{-3} \text{ KH}_2\text{PO}_4$ pH 2,6 eluent B: $0,5 \text{ mol dm}^{-3} \text{ KH}_2\text{PO}_4$ pH 3,5

lineární gradient 0 - 100 % B za 20 min; průtok eluentu 1 ml min^{-1}

detekce: UV spektrofotometrická @ 260 nm

identifikace píků:

1. CMP
2. AMP
3. UMP
4. GMP
5. CDP
6. ADP
7. UDP
8. CTP
9. GDP
10. ATP
11. UTP
12. GTP

